

Xuraman KƏRİMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutunun

“Dədə Qorqud” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

e-mail: kerimova.xuraman@rambler.ru

ORCID: 0009-0004-7291-0828

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.2.74>

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA PAREMİOLOJİ VAHİDLƏR

Xülasə

Bütövlükdə orta əsrlər türk ədəbiyyatının ilk yazılı eposu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” həm də möhtəşəm dil abidəsidir. Dastanda tarixi hadisələr, bədii süjet obrazlı dillə aydın və əhatəli şəkildə ifadə olunur. Xüsusən el ağsaqqalı Dədə Qorqudun dilindən söylənilən nümunələr təkcə məntiqi təfəkkür, ədəb-ərkan cəhətdən deyil, həm də dil baxımından mükəmməldir. Dastanın müqəddiməsində və eləcə də boylarda yeri gəldikcə atalar sözləri, alqış, qarğış kimi kiçik həcmli folklor janrlarından istifadə olunmuşdur. Lakin müqəddimədəki atalar sözləri müəyyən qruplaşma aparılaraq verilmişdir. Bu qruplaşma hər mətnin sonluğuna görə aparılmışdır. İstər müqəddimədə, istərsə də hadisələrin gedişində, xüsusən hər boyun sonunda xeyir-dualar verilir, alqışlar söylənir. Dastanda qarğışlardan da istifadə olunmuşdur. Bunlar bəd dualar olsa da, oğuz igidlərinin ruhuna, ovqatına xoş olmayan məqamlarda qəzəbinin ifadəsinə çevrilir. Bu kiçik janrlar – paremio- loji vahidlər dastanın ümumi süjeti ilə səsleşir, mövzu və ideyası ilə ahəngdarlıq təşkil edir.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, janr, atalar sözləri, alqış, qarğış

Huraman KARİMOVA

PAREMIOLOGICAL UNITS IN THE EPISTLE “KITABI-DEDE GORQUD”

Summary

In general, “Kitabi-Dede Korkut”, the first written epic of Middle Ages Turkish literature, is also a magnificent linguistic monument. In the epic, historical events and artistic plot are clearly and completely expressed in a metaphorical language. In particular, the examples from Dede Korkut's language are excellent not only in terms of logic and manners, but also in terms of language. In the introduction and stanzas of the epic, in appropriate cases, small folklore genres such as proverbs, eulogies and beddua are used. However, the proverbs in the introductory section are given in a specific grouping

corresponding to the end of each text. As in the introduction, prayers and praises are said during the development of events, especially at the end of each stanza. Curses were also used in the legend. Although these are bad prayers, they become an expression of anger in moments that do not suit the spirit and state of mind of the Oghuz heroes. These small types - paremiological units - coincide with the general cone of the epic and are consistent with the theme and idea.

Keywords: “Kitabi-Dede Korkut”, genre, proverbs, applause, curses

Хураман КЕРИМОВА

ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ПОСЛАНИЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

Резюме

В целом, первый письменный эпос средневековой турецкой литературы «Китаби-Деде Горгуд» является также великолепным лингвистическим памятником. В эпосе исторические события и художественный сюжет выражены образным языком ясно и полно. В частности, примеры, приводимые на языке старейшины Деде Горгуда, совершенны не только с точки зрения логики и этикета, но и с точки зрения языка. Во вступлении к эпосу, а также в строфах, в соответствующих случаях используются малые фольклорные жанры, такие как пословицы, хвалебные речи и проклятия. Однако пословицы во вступлении даны в определённой группировке, соответствующей концу каждого текста. Как во вступлении, так и по ходу развития событий, особенно в конце каждой строфы, произносятся благословения и хвалебные речи. В эпосе также используются проклятия. Хотя это и плохие молитвы, они становятся выражением гнева в моменты, неприятные духу и настроению огузов-героев. Эти малые жанры – паремиологические единицы – перекликаются с общим сюжетом эпоса, созвучны его теме и идее.

Ключевые слова: «Книга Деде Горгуда», жанр, пословицы, аплодисменты, проклятия.

Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” yaranışında xalqın ruhunun enerjisi mənbəyi olmuşdur. Dastanda anaya məhəbbət, ağsaqqala ehtiram, gənclərə güvənc, dostlara etibar, vətən, xalq, yurd sevgisi əsərin insanlıq abidəsi olduğunu göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud” həm də bir dil abidəsidir. Dastanda tarixi hadisələr, bədii süjet obrazlı dillə aydın və əhatəli şəkildə ifadə olunur. Xüsusən el ağsaqqalı Dədə Qorqudun dilindən söylənilən nümunələr təkcə məntiqi təfəkkür, ədəb-ərkan cəhətdən deyil, həm də dil baxımından çox mükəmməldir. Dastanın müqəddiməsində və eləcə də boylarda yeri gəldikcə Azərbaycan folklorunun kiçik janrlarından: öyüd-nəsihət məqamında atalar sözlərindən, xeyir-dua vermək, uğur diləmək məqamında alqışlardan, igidlərin ruhunun, ovqatının xoş olmayan anlarında, düşmənlə nifrət məqamında qarğışlardan da geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Bu kiçik janrlar – paremioloji

vahidlər dastanın ümumi süjeti ilə səsləşir, mövzu və ideyası ilə ahəngdarlıq təşkil edir.

On iki boydan ibarət “Kitabi-Dədə Qorqud”da dastanın düzücüsü, söyləyəni kimi göstərilən Dədə Qorqud müdrik el ağsaqqalı, elin ozanı, yolgöstəranidir. Dastanın tədqiqatçılarından Şamil Cəməşidov yazır: “... tarix kitablarından xalq rəvayətlərinə qədər bütün mənbələrdə Dədə Qorqudun ictimai mövqeyindən danışarkən o, mötəbər ata, din xadimi kimi göstərilir. Hətta övliya, müqəddəs şəxs dərəcəsinə qaldırılır” (Cəməşidov, 1977: 78).

Dədə Qorqudun dilindən deyilən ifadələrin hər birinin xüsusi çəkisi var. Dastan boyu istər onun, istərsə də digər personajların nitqində müxtəlif janrlarda pəremioloji vahidlərdən istifadə edilir. Bu ifadələr orijinallığı və obrazlılığı ilə diqqət çəkir. Ulu babalarımızın məzmun mükəmməlliyi və lakonikliyi ilə seçilən bu dil və təfəkkür inciləri, xüsusən atalar sözləri insanlara ağıllı və rahat yaşamağın yolunu göstərən hazır hikmətlər – həyat düsturlarıdır. Həyatı hadisələrlə, müxtəlif psixoloji durumlarla əlaqədar yaranmış bu obrazlı ifadələr xalqımızın inkişaf tarixini öyrənmək üçün mötəbər mənbələrdir. Onların içərisində qədim dövrlərdən indiyə qədər xalq məişətinin bütün sahələrinə aid mətnlərə rast gəlmək mümkündür.

Dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən deyilən atalar sözləri verilmişdir. Əslində müqəddimə yazılı ədəbiyyata aid bir termdir. Həmin müqəddimə haqqında dilçi alim Tofiq Hacıyev maraqlı fikir söyləmişdir: “Əlimizdəki oğuznamənin dastan janrına məxsus bir əlamət kimi, ustadnaməsi var. Bu ustadnamə adətən dastanın müqəddimə adlandırılan hissəsidir... Burada Oğuz cəmiyyətini səciyyələndirən kəlamlar var, təlim-tərbiyə məzmunlu atalar sözləri və məsəllər geniş yer tutur. İbrətli söz söylənir, dastanın qəhrəmanlarına xeyir-dua verilir. Bunlar ustadnaməyə məxsus əlamətlərdir. Əslində bu dastanın adında Dədə Qorqud başlığını doğruldan ən güclü əsaslardan biri məhz bu ustadnamədir. ... Müəllifi Dədə Qorqud hesab edilən bu nümunələr məhz ustadnamə deyimləridir” (Hacıyev, 1999, 118-119).

Dədə Qorquda aid edilən bu atalar sözləri Azərbaycan folklorunun kiçik janrlarının toplanıb yazıya köçürülməsinin ilkin təcrübələrindən sayıla bilər. Dastanın müqəddiməsində Dədə Qorqudun dilindən verilən atalar sözləri öz məzmununa və qafiyəsinə görə müxtəlif qruplarda təqdim olunur.

Müqəddimədəki atalar sözləri və zərb-məsəllərin sıralanması barədə Məhərrəm Ergin yazır: “Deyimlər dörd qrupda toplanır, bir qrupdakıların sonu həmişə eyni şəkilçi və ya söz (-məz, yeg, bilür, görkli) ilə bitir, hər qrupun sonu da bir-iki dua cümləsi ilə bağlanır” (Ergin, 1958: 3-4).

Birinci qrupda verilən hikmətli ifadələrin sonu əsasən feillə bitir və həmin feillər qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında işlənmişdir. Nümunəyə diqqət edək:

Dədə Qorqud soylamış:

Allah-Allah diməyincə işlər onmaz.

Qadir tənri verməyincə ər bayılmaz.

Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.

Ölən adam dirilməz, çıxan can gerü gəlməz (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 31).

İkinci hissədə söylənilən atalar sözlərində bütün cümlələrin sonunda yeg sözündən rədif kimi istifadə olunmuşdur. Elə bu sözə əsasən də növbəti qruplaşma aparılmışdır. Nümunələrə nəzər salaq:

Dədə Qorqut bir dəxi soylamış:

Çalub-kəsər uz qılıcı müxənnətlər çalınca, çalmasa, yeg!

Çala bilən yigidə oqla qılıcdan bir çomaq yeg!

Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa, yeg! (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 32)

Üçüncü hissədə ozən müdrik fikirlərini söyləyərkən əksər cümlələrin sonunda bilür feilini işlətməmişdir. Dastanın müqəddiməsində verilən atalar sözləri və məsəllərdə misraların sonunda təkrarlanan sözləri müasir şeirimizdəki rədifdən istifadənin ilkin nümunəsi kimi də qəbul etmək olar. Məsələn:

Dədə Qorqut soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış:

Getdikdə yerin otlaqların keyik bilür.

Ayrı-ayrı yollar izin dəvə bilür.

Yedi dərə qoxuların dilkü bilür.

Dünlə kərvan keçədiyin turğay bilür (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 32).

Ozanın dördüncü dəfə təqdim olunan söyləməsi görkli sözünə əsasən aparılmışdır və bu qruplaşmada hər cümlənin sonunda bu sözdən istifadə edilmişdir. Nümunələrə diqqət yetirək:

Dədə Qorqut genə soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış:

Ağız açub ögər olsam, üstimizdə tənri görkli!

Tənri dostı, din sərvəri Məhəmməd görkli!

Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan Əbubəkr siddiq görkli!

Axır separə başıdır, əmma görkli! (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 32).

Müqəddimədə beşinci dəfə Dədə Qorqudun dilindən müdrik fikirlər verilir. Ozan əvvəlki dörd dəfədən fərqli olaraq, həyatın müxtəlif məqamları haqqında deyil, bu dəfə yalnız qadınlar haqqında fikir söyləyir. Həm də söylədiyi məlumat xarakterli qısa fikirlərini daha sonra şərh edir. Ozanın bu şərhlərinin hamısı qadınların dörd cür olması ilə bağlı dediyi bir cümlə haqqında zərb-məsəllərdir. Nümunə belədir:

Ozan aydır:

Qarılar dörd dürlidü:

Birisi soldıran soydur,

Birisi toldıran toydur,

Birisi evin tayağıdır,

Birisi necə söylərsən, bayağıdır (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 33).

Hər şərhlərdən sonra ozanın söylədiyi alqışlar həmin qadınların el içində hansı dəyərdə olduğunu göstərir. Məsələn, evin dayağı olan qadınlar haqqında:

Anun bəbəkləri yetsün. Ocağına bunca övrət gəlsün;

Soy solduran qadınlar haqqında:

Anun kibinin, xanım, bəbəkləri yetməsin. Ocağına buncuların övrət gəlməsün;
Toy dolduran qadınlar haqqında:

Bunun kibinin, xanım, bəbəkləri yetməsin. Ocağına bunun kibi övrət gəlməsün;

Bayağı qadınlar haqqında:

Andan dəxi sizi, xanım, Allah saqlasan! Ocağınıza buncılayın övrət gəlməsün – söylənilir.

Qadınların dörd cür olmasının şərh edərkən ozan yalnız evin dayağı olan qadınlar haqqında alqış söyləyir. Soy solduran, toy dolduran və bayağı qadınlar haqqında söylənilənlərin isə bəzisi qarğış, bəzisi isə onların şəmindən qorunmaq üçün edilən dualardır.

Görkəmli qorqudşünas alim Əzizxan Tanrıverdi yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un 12 “boy”unu “müqəddimə”siz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. “Boy”lar müqəddimə ilə bərabər böyük və zəngin görünür. Çünki “müqəddimə”, xüsusən orada verilmiş atalar sözləri və zərbi-məsəllər “boy”lara bir açıqdır (Tanrıverdi, 2006: 6).

Dastanda təqdim olunan atalar sözləri sırasında ata-oğul münasibətləri obrazlı şəkildə ifadə olunubdur:

Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz.

Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir və s.

Dastanın müqəddiməsində:

Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa, yeg! – atalar sözündə oğuzların qonağa münasibəti, qonaqpərvərliyi öz əksini tapıb. Ümumiyyətlə, dastanın boylarında xalqımızın xüsusiyyəti xüsusi olaraq vurğulanır. Məsələn, “Xanlar xanı xan Bayandır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı...” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 34).

Dastanda işlənmiş atalar sözləri yalnız müqəddimədə verilənlərdən ibarət deyil. “Kitabi-Dədə Qorqud”un on iki boyunun, demək olar ki, hər birində yeri gəldikcə müdrik kəlamların işləndiyini görürük. Ana haqqı – tanrı haqqı atalar sözü Məhəmməd peyğəmbərin “Cənnət anaların ayaqları altındadır” kəlamını yada salır. Ana haqqı – tanrı haqqı müqəddimədə deyil, ikinci, onuncu və on birinci boylarda işlənmişdir (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 47; 111; 119). Kəlam Uruzun və Səgrəgin dilindən söylənilir. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Uruzun dilindən deyilir: “Ana haqqı – Tanrı haqqı deyilməsəydi, qalqubanı yerimdən duraydım, yaqanla boqazından tutaydım, qaba ökcəm altına salaydım, ağ yüzini qara yerə dəpəydim...” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 47).

“Uşun qoca oğlu Səgrəg boyu”nda həmin kəlam Səgrəgin dilindən söylənir:

Ana haqqı Tanrı haqqı olmasaydı,

Qara polad uz qılıcım tutaydım,

Ğafilcə görklü başın kəsəydim,

Alca qanın yer üzünə tökəydim (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 111).

“Salur Qazanın tutsaq olub oğlu Uruz çıqardığı boy”da Uruzun dilindən deyilir:

Ana haqqı Tanrı haqqı degilmişsə,
Qara polad uz qılıcım dartaydım,
Ğafillicə görklü başın kəsəydim,
Alca qanın yer yüzünə dökəydim (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 119).

Ana haqqında oğullarının dilindən söylənilən bu fikirlər düşmən qarşısında ailənin namusunu, şərəfini qorunmaq üçün dilə gələn qınaqlarıdır.

Bunlardan başqa, hər boyun sonunda Dədə Qorqud gəlib söz söyləyərək xeyir-dua verir, alqışlar edir:

Yerli qara dağların yıqılmasın!
Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin!
Qamın aqan görklü suyun qurumasın! və s.

Ümumən türk dünyasında böyüklərin alqışı, xeyir-duası xoşbəxtliyə, uğura bir açar sayılmışdır. Bir iş başlayanda ağzı dualıdan xeyir-dua almaq, alqış eşitmək xalq arasında inanca çevrilmişdir. Dastanda on iki boyun hər birində bunun təsdiqini görürük. Bu alqışlar təksə insanlar üçün deyil, təbiətə – dağa, suya, ağaca, ata, qılınca da alqışlar, dualar söylənilir.

Xalq arasında bəd dua etmək, qarğış etmək pis xüsusiyyətlər kimi qiymətləndirilir. Lakin dildə hər sözün öz yeri var. Dastanda yeri gəldikcə qarğışlardan da istifadə edilmişdir. Qarğışlar da alqışlar kimi, həm insanlara, həm də dağa ota, suya və s. canlı və cansız varlıqla ünvanlanır. Məsələn, “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nda ananın Qazlıq dağına qarğışını görürük. O deyir:

Niyə bitür sənin otların, Qazlıq dağı,
Belə bitməkdənsə, heç bitməsin!
Keyiklərin qaçır sənin, Qazlıq dağı,

Qaçar ikən qaçmaz olsun, daşa dönsün! (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 137).

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da oxuyuruq: “Kafirin gözü qorxdu, dünya-aləm başına qaranlıq oldu. Dedilər: “Arzusu gözündə qalsın, bu çoban birdən bizim hamımızı qırar?!” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 142). Və ya, elə həmin boyda Qaraca çobandan evinin talan edilməsi, anasının əsir aparılması xəbərini eşidən Qazan xan ona qarğışlar yağdırır: “Ağzın qurusun, çoban! Dilin çürüsün, çoban! Allah sənin alınına bəla yazsın, çoban!” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 144). Bu məzmununda qarğışları Uruzun da dilindən eşidirik.

Göründüyü kimi, dastanın dilində xeyli sayda alqış, atalar sözləri, məsəl və qarğışlar işlənmişdir. Əksərən Dədə Qorqudun, eləcə də oğuz igidlərinin dilindən verilən, türk təfəkkürünün, onun mənəvi dünyasının şəhadətnaməsi olan bu kəlamlar zaman-zanman cilalanmış və bu günümüzədək gəlib çıxmışdır. Yığcamlıq, obrazlılıq, ahəngdarlıq bu paremioloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləridir. Dastanda işlənmiş əksər ifadələr xalq fikrinin ifadə tərzini günümüzdə daşımaqdadır. Əsrlərin yadigarı “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının düşüncəsinin, dili-

nin silinməz tarixidir; məntiqi düşüncə tərzimizi, etno-psixoloji xüsusiyyətlərimizi, adət-ənənələrimizi əks etdirən ən qiymətli məxəzdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmşidov, Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”. – Bakı: Elm, 1977, 175 s.
2. Ergin, M. Dede Korkut Kitabı. Giriş – Metin – Fəksəməle. I c. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1958, 251 s.
3. Hacıyev, T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. – Bakı: Elm, 1999, 213 s.
4. Kitabi-Dədə Qorqud” / Tərt. ed. F.Zeynalov, S.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
5. Tanrıverdi, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud”ün obrzlı dili. – Bakı: Nurlan, 2006, 144 s.